بنەما فرە ڕەنگییەکانی تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان

د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەدین- کۆلێژی ئاداب)

١- پێشەکی

ڕاستییەکی گومان هەڵنەگرە، پشت ئەستوور بەسەرچاوە زانستییەکان، کە مێژووی زانستی کۆمەڵایەتی (سۆسیۆلۆژی) هیچ کاتێک و لەهیچ شوێنێکدا بەشێک نەبووە لەکۆمەڵناسی، بەڵام بابەتێک نییە لەبابەتە فرە ڕەنگییەکانی ئەو زانستە مرۆڤایەتییە کە مێژوویەکی دیاری نەبێت و بە زنجیرەیەک پەرەسەندندا تێنەپەڕیبێ تاوەکو ئەو ڕوخسار و ناوەڕۆکەی ئەمڕۆی پێ بڕاوە. ئەم پێودانگە بەتەواوەتی ئەو بابەتە دەگرێتەوە کە کەرەستەی ئەم نووسینەیە، واتە بابەتی تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان.

ئەم بڕیارە کە هیچ ئەگەرێک هەڵناگرێت لەسروشتی ئەم زانستە خۆیەوە کەوتووەتەوە سۆسیۆلۆژی وەک زانستێکی کۆمەڵایەتی، هەر لەو ڕۆژەوە بەدەستی ئۆگوست کۆنت (١٧٩٨- ١٨٥٧ز) دوای کۆششە زانستییە ئابوورییە سیاسییەکانی سان سیمۆن دامەزراو دوا ڕوخسار و ناوەڕۆکی پێ بڕا، مرۆڤ و کۆمەڵگا، پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، خێزان و بنەماڵە، کار و کار لەیەکدیکردنی کۆمەڵایەتی ئەرک و فەرمان لەچوارچێوەی ژیان و ڕێکخراوە هەمە چەشنە کۆمەڵایەتییەکاندا، سروشتی کۆمەڵگا مرۆڤییەکان، هۆکاری ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکان، دیاردە و کێشە و گۆڕانە کۆمەڵایەتییەکان، توێژینەوەی ئەو قانوون و یاسا گشتییانە کە دەبنە مایەی بزووتنەوە و گۆڕانی کۆمەڵگای مرۆڤ، ئەمانە هەموویان ئەو بابەتانەن کە سیۆسیۆلۆژی کردوونی بە موڵک و پاوان و کەرەستەی لێکۆڵینەوە. سروشتی ئەم بابەتانە بووەتە مایەی ئەوەی کە

سۆسیۆلۆژی لە هەموو سەردەمێکدا گیانی سەردەم و مۆدێرنی تێدا دەربکەوێت، ئەم لایەن و ڕەهەندە ئاشکرا لەتیۆرییە کۆمەڵایەتییەکاندا سەرنج ڕادەکێشێت. پشت ئەستوور بەم ڕاستییە ئەوەندەی پێوەندی بەم بابەتەوە هەیە دوو خاڵی گرینگ هەیە ناکرێت لەبەرچاو نەگیرێن و پشت گوێ بخرێن:

یەکەم: هەموو بیرو بۆچوون و ئایدیۆلۆژی و تیۆرییەک ئەوەندەی پێوەندی بەمرۆڤ و کۆمەڵ و قانوونەکانی پەرەسەندن و بنیادی کۆمەڵایەتی و ئابووری ژیانی کۆمەڵگا و هێز و هۆکارە بزوێنەرو فاکتەرەکانی جێگیری و ئارامی و گۆڕانەوە هەیە، کۆڕپەی ئەو ژینگە و سەردەم و کوڕ و کۆمەڵە و ئەو هەلومەرجانەن کە تێیاندا سەریان هەڵداوە و لەناو جەرگەکەیدا دەستبەکار و کاریگەرن. هەر ئەم ڕەوشەش خۆی ئاراستەی ئەم بیروبۆچوونانە لە چوارچێوەی تیۆرییەکی کۆمەڵایەتیدا دیار و دەست نیشان دەکات. بەواتایەکی دیکە ئەو هەلومەرجانەی بیرو تیۆرییەکەیان هێناوەتە ئاراوە مەبەست و ئامانج و هەڵوێستەکەی دیاری دەکەن کە لەدوو لا بەدەرنابێت:

- گۆڕانی سەرتاپاگیرانە.
- پەرەسەندنی پلە بەپلە.

دووەم: هیچ تیۆرییەکی کۆمەڵایەتی نییە کە بە بنەمایەکی دیاریکراوی هزری و بیری و ئایدیۆلۆژی پشت ئەستوور(١) نەبێت، هەر ئەم لایەنەیە کە هەڵوێستەکەی دەربارەی ئەو کێشانەی دەستنیشانکراون، دیاری دەکات و ئینجا ڕوخسار و ناوەرۆک و ڕەوت و ئاراستەی بابەتی تیۆرییەکە بە ڕوونی سنووردار دەکات.

٢- هۆکارەکانی پەیدابوونی تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان

ئەگەرچی سۆسیۆلۆژی خۆی وەک زانستێک و تیۆرییەکان وەک بابەتێکی سەرەکی ئەم لقە تارادەیەک نوێ و مۆدێرن و لەسەدەی هەژدەیەم بەدواوە سەری هەڵداوە و تیۆرییەکانیش کۆڕپەی سەدەی نۆزدەیەمن ئەوا دەکرێت هۆکارەکانی پەیدابوونیان بەهۆکاری دوور و نزیک بەم پێیە دەستنیشان بکرێن:

١- چاکسازی ئایینی «هۆکاری ئایینی»
٢- هۆکاری ئابووری «شۆڕشی پیشەسازی»
٣- هۆکاری سیاسی «شۆڕشی فەرەنسا»
٤- هۆکاری فەلسەفەیی «بزووتنەوەی ڕوشنگەرایی»

یەکەم: چاکسازی و هۆکاری ئایینی

ئەگەرچی سۆسیۆلۆژی (زانستی کۆمەڵایەتی) وەک بابەتەکانی دیکەی زانستییە مرۆڤایەتییەکان داهێنان و بەرهەمی شارستانییەتی ئەورووپا و ڕۆژئاوایە، ئایینیش، بابەتێکی ڕۆژهەڵاتییە، ئەوە ڕاستییەکی گومان و ئەگەر هەڵنەگرە کە ئایین، بەتایبەتی ئەو چاکسازییەی لەچوارچێوەی ئایینی مەسیحی (عیسایيدا) کراوە ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕاوە، لەوەدا کە ڕێگای بۆ پەیدابوونی زانستی کۆمەڵایەتی و تیۆرییەکانی خۆش کردووە.

لەوە دەچێ بنەماکانی کولتوور و شارستانییەتی ڕۆژئاوا پێویستی بە فاکتەری ئایینی هەبووبێ، بۆیە ئایینی ڕۆژهەڵاتی (مەسیحیيان) لە ئۆرشەلیمەوە بۆ ئەورووپا برد. ئەوەی لێرەدا مەبەستە دوو شتە:

- شارستانییەت هەرچۆنێک بێت بەبێ فاکتەر و هۆکاری ئایینی کامڵ و تەواو نابێت. ڕاستە ئایینی مەسیحی نزیکەی هەزار ساڵ لە ئەورووپا کۆسپ بوو لەبەردەم زانست و پەرەسەندندا، بەڵام تاڕادەیەکی زۆر توانی دوای بڵاوبوونەوەی لە ئەورووپا و ئەمەریکا و ئەمەریکای لاتینیدا نەک هەر خۆی بگونجێنێ بگرە توانی شارستانی و کولتووره کۆنە ڕەسەنەکەی ئەم میللەتانە لاواز بکات و خۆی بسەپێنێ و سروشت و ناوەڕۆکێکی دیکە بە کولتووری ئەم گەلانە ببەخشێ. ئەو ئەورووپا و ئەمەریکای لاتینەی دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لەکایەی شارستانی و کولتووردا خەت و خاڵیاندا بە تەواوی لەوی پێش بڵاوبوونەوەی ئایینەکە جیاوازن، بەڵام ئەم هەڵکەوتە ڕاستەقینەیە لەو ڕاستییە کەم ناکاتەوە کە ئایین ڕاستییەکی مێژوویییە و دیاردەیەکی سەرتاپاگیری کۆمەڵایەتییە، هیچ کۆمەڵگا و کولتوور و شارستانییەتێک ناکرێ و ناتوانن دەستبەرداری بن. جۆر و سروشتی ئایینەکە بە ڕوخسار و ناوەرۆکەوە جەوهەر و کەسایەتی و کارەکتەری نەتەوەیی ئەو نەتەوە و شارستانییەتە دیار و دەستنیشان دەکەن کە باوەڕیان پێ هێناوە. بۆ نموونە ئیسلام بەسەدان ساڵ لە باشووری ئیسپانیا دەستبەکاربوو، بەڵام لەدواییدا بەجێی هێشت و جێگەی چۆڵ کرد جارێکی دیکە ئایینی مەسیحی تێیدا بڵاوببێتەوە. ئەم دیاردە ڕاستەقینەیە

توندوتۆڵ بە کەسایەتی نەتەوە و سروشت و پێکهاتە بنەڕەتییەکانی کۆمەڵگاوە بەستراوەتەوە.

– خاڵی دووەم بریتییە لە پشت ڕاستکردنەوەی خاڵی یەکەم بەو واتایەی کە چۆن هەڵبژاردنی ئایینەکە تایبەتمەندی نەتەوەکە دیاری دەکات، بەهەمان شێوە کۆمەڵگا لەخۆیدا بە هەموو لایەنەکانییەوە، دامەزراو و ئۆرگان و ڕێکخراوێکی زیندووە، هەمیشە لە هەموو سەردەم و قۆناغ و کاتێکدا کەسایەتی زیندووی خۆی ساغ دەکاتەوە. بەڵگەش ئەو گۆڕانەیە کە بەسەر ئایینی سەرتاپاگیری مەسیحیدا کردی، گۆڕانێک کە لەگەڵ سروشت و پێکهاتەی کۆمەڵگاکاندا بگونجێ. بەم پێیە ئەگەرچی ئایین پێویستییەکی ناچارەکی و دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی و بڕوای ژیان و کۆمەڵگا و شارستانییەتە ئەوە کۆمەڵگا هەموو شتێک وەک خۆی تومار ناکات بگرە گۆڕانی ئەوتۆی بەسەردا دەهێنێ لەگەڵ سروشت و کەسایەتی خۆیدا بگونجێ. دەرکەوتنی مەزهەبەکان لە ئایینداندا ئەم ڕەوشە چالاک و زیندووەی کۆمەڵگا پشت ڕاست دەکاتەوە.

با بزانین ئەم گۆڕانە کەی و چۆن بووە و لە چ ڕەهەند و لایەنێکەوە لە پێکهاتنی سۆسیۆلۆژی تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکاندا ڕۆڵی گێڕاوە؟!

ڕابەری ئەم گۆڕانە پیاوێکی ئایینی بووە کە خۆی لەباوەشی کڵێسەی مەسیحیدا پێگەیشتووە. چاکسازییەکەش خۆی بەر لەکۆمەڵگا لەنێو ئایینەکەدا کراوە. ئەم هەنگاوە جوامێرانە لەلای خۆیەوە چەند خاڵێک ڕوون و ساغ دەکاتەوە:

– پێکهاتە، ڕێکخراو، ڕێژیم و سیستەم چەندە سەرتاپاگیر بێ ناتوانێ بە یەکجارەکی ڕێگەی بەردەم گۆڕان بگرێت. جا ئەم گۆڕانە سەرتاپاگیر بێت، یان لایەنێکی دیاریکراو بگرێتەوە و ببێ بە پەرەسەندنی پلە بەپلە. گۆڕانەکە هەردەبێ با ڕوخسار و ناوەرۆکیشی جیاواز بێت.

– گۆڕان، پەرەسەندن، ئیدی هەرچۆنێک بێت، با هۆکاری دەرەکیشی هەبێ، هەردەبێ لەناوە و لەناخی شتەکەدا لەناوجەرگەی پێکهاتەکە خۆیدا یەکەم جار سەرهەڵبدات ئینجا لایەنەکانی دیکە بگرێتەوە.

ڕابەری ئایینی مەسیحی بە نەتەوە ئەڵمان مارتن لۆتەر (١٤٨٣- ١٥٤٦ز) ڕاستە ویستی گۆڕانەکە لەناوەوە و لەچوارچێوەی کڵێسە و دەزگا و دامەزرا و و ئایینی عیسایییدا بکات، بەڵام وردە وردە ئەم گۆڕانە فراوانتر بوو تا ئەو ڕادەیەی سەرانسەری کۆمەڵگاکانی ئەورووپا و بەریتانیاشی گرتەوە.

لۆتەر هەوڵی داوە ڕۆڵی سەرتاپاگیری دام و دەزگەکانی کڵێسەی عیسایی لە ژیانی مرۆڤی ئاساییدا کەم بکاتەوە. بۆیە داوای کردووە کە کڵێسە هیچی تر ئەو لافە لێنەدات کە گوایە پەیامبەرێکە لەنێوان ڕەب(٢) و مرۆڤدا. ئەمەش بوو بەمایەی ئەوەی مرۆڤی تاکەکەس ئەو پلەو پایە و ڕۆڵەی لەژیاندا دەستگیربێتەوە کە کڵێسە لێی زەوت کردبوو. ئیدی بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەڵگا، بەتایبەتی لەو وڵاتانەی پروتستانت بوون وەک جاران تەنیا هەر بۆ پیاوانی کڵێسە نەما. مرۆڤی دیکە کە کەشیش و لەپیاوانی ئایینی نەبوایە دەکرا وەک سەرکردە و ڕابەر دانی پیادابنرێت(٣). ئەم هەنگاوە ئەگەر لەسەردەمی خۆیدا شتێکی ئاسایی بووبێ دواتر ئەنجامی گەورە و کاریگەری لێکەوتووەتەوە. مرۆڤ و کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئایدیۆلۆژییەکانی ژیان جارێکی دیکە تەوژمیان بەبەردا کراوەتەوە و شوێن و پلەوپایەی ڕاستەقینەی خۆیانیان پێ براوەتەوە. هەروەها بایەخ بەتوانای ژیرەکی و چالاکی و کارکردنی مرۆڤ دراوە. هەر ئەمە بووە وای لە ماکس ڤیبەر کردووە وای دابنێ کە ئەم ئازاد کردنەی تاکەکەسان و بایەخدان و پێداگرتن لەسەر کاری بەرهەمهێنەرانەی تاکەکەسان بۆتە مایەی سەرهەڵدانی ئەو پێکهاتەیەی کە دواتر بەسەرمایەداری ناوبراو.

ڕزگارکردنی مرۆڤ لە سیستەمی سەرتاپاگیری کڵێسە هەنگاوێکی گەورە بووە لەسەر ڕێگەی بەگوور کردنەوەی ڕەوتی بەرەو پێش چوونی کۆمەڵگا و شارستانییەت و بایەخدان بەکێشەکانی ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤ لەکۆمەڵگادا و تاڕادەیەک جیاکردنەوەی لەدۆگم و ڕێوشوێنەکانی کڵێسە کە سەرگەرمی دنیا و جیهان و ژیانێکی تر بووە.

دووەم: هۆکاری ئابووری:

لێرەدا مەبەست لە ئەو شۆڕشەیە کە لەبەریتانیا بەناوی شۆڕشی پیشەسازی و سنعات ناسراوە.

ئەگەر چاکسازییە ئایینیەکەی لۆتەر پێی لەسەر ئازادی

تاکەکەسی داگرتبێ و هەوڵی جێگیرکردنی چەمکی ئازادی مرۆڤ و هاوولاتیدابێ(٤)، کە لە ئەنجامدا بوو بە بنەمایەکی بنەڕەتی ئایدیۆلۆژی دەسەڵاتی مەدەنی و هاوولاتی کۆمەڵگا، ئەوا شۆڕشە پیشەسازییەکەی بەریتانیا کە بەدۆزینەوەی ئامرازی هەڵم ناسرا، ڕۆڵ و بایەخی هۆکاری ئابووری و پیشەسازی و سنعاتی لەژیانی کۆمەڵگا و شارستانییەتدا پشت ڕاست کردووەتەوە. نە ئازادی تاکەکەسان و نە پارە و پوول و ماڵی دنیا و سەرمایە ئەو بابەتە نامۆ و ناحەزانە نەمان کە کڵێسە و دەزگاکانی ئایین وایان دادەنا و بەو چاوە تەماشایان دەکردن و هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکردن.

شۆڕشی پیشەسازی و سنعاتی بەریتانیا گۆڕانی گەورەی بەسەر ئەورووپاشدا هێناوە. زۆربەی هەرە زۆری سیستەم و نەزمە کۆمەلایەتییەکان گۆڕانی ڕیشەییان بەسەرداهاتووە. کۆمەڵگای ئەورووپا لە قۆناغی کشت و کاڵ و زەراعەتەوە بەرەو قۆناغی سنعات و پیشەسازی هەنگاوی ناوە(٥). ئەوی لێرەدا پێوەندی بە کۆمەڵگا و ڕەوشی کۆمەلایەتییەوە هەیە ئەو کۆچ و بزاڤە سەرتاپاگیرە بوو کە بەرپا بووە. بە هەزاران وەرزێر و جووتیار گوند و لادێیان بەجێ هێشتووە و ڕوویان لە شار و باژێڕەکان کردووە بەو ئاواتەی لەوێ ژیانێکی خۆشتر و گوزەرانێکی باشتر بەسەربەرن و دەرفەتی چاکتری کارکردن و داراییان دەستگیربێ. ئەو سنعات و دەزگا و فابریقە و کۆمپانیایانەی لەباژێڕەکاندا دامەزرابوون ئەم دەرفەتەیان بەکرێکارانی لەگوندەکانەوە هاتوو بەرەو شارەکان دابین کردووە و خزمەتی سیستەمی تازە سەرهەڵداوی ئابووری سەرمایەدارییان کردووە. بێگومان شان بەشانی ئەم لایەنە لەبارە، ئەم ڕەوشە نوێیە و هاتنی جووتیاران لەلادێ و گوندەکانەوە و بەجێهێشتنی کێڵگە کشتوکاڵیەکان کێشەیەکی گەورەی ئابووری و کۆمەلایەتی و مرۆڤی دروست کردووە کە بووەتە مایەی ئەوەی بیرمەند و ڕیفۆرمیستەکان هان بدات بایەخ بەم ڕەوشە نوێیە ئابووری و سیاسی و کۆمەلایەتییە بدەن و ڕێگا چارەسەری لەسەر شێوەی پێشنیاز و تیۆری پێشکەش بکەن.

سێیەم: هۆکاری سیاسی و کۆمەلایەتی

«شۆڕشی مەزنی فەرەنسا»

دەکرێ بگوترێت ئەم فاکتەرە کە مەبەست لە شۆڕشی فەرەنسایە ئەوەندە ڕیشەیی و سەرتاپاگیربووە، سەرانسەری ئەورووپای ئەوسای هەژاندووە و لەخۆیدا هەموو هۆکارەکانی دیکەی کۆکردووەتەوە. ئەو شۆڕشە لەبواری سیاسەت و مافی مرۆڤدا بەوە ناسراوە کە سێ دروشمی هەبووە:

- ئازادی.
- برایەتی.
- یەکسانی.

لەلایەکی ترەوە دەستێکی کاریگەری لەڕژێمی فیۆدالی- دەرەبەگی و سیستەمە سیاسی و ئابووری و ئایدیۆلۆژییەکەی وەشاندووە. ئەو ڕۆڵەی جاران ئایینی مەسیحی لەژیان و سیاسەت و کۆمەڵدا گێڕاویەتی لەدەست کڵێسە و دامەزراوەکانی دەرهێناوە و داویەتە دەست سیاسی و سیاسەتمەدارەکان واتە بڕوا گۆڕاوە و بووە بە ئایدیۆلۆژیا. تاکەکەسان تاڕادەیەک ئازادیان بۆدابین کرا، ڕێژیم و سیستەم لەجۆرە کەشوهەواو ڕەوشێکی تردا کەوتنە دەستبەکار بوون. هەستی نەتەوەیی لە بەرانبەر پابەندی ئایینیدا خۆی سەپاندووە. پرۆسەی گەشەکردنی ئابووری و پیشەسازی بە هەنگاوی گەورە بەرەوپێش چووە.

لەکایە و بواری زانستدا، ئەوەندەی پێوەندی بە کاروباری مرۆڤ و کۆمەڵ و پێکهاتە کۆمەلایەتی و کۆمەڵگاوە هەیە، ئەو بیروبڕوایە خەت و خاڵی داوە کە لە کۆمەڵگادا چەندین یاسا و قانوونێکی کۆمەلایەتی هەن وەک ئەو قانوون و یاسایانە وان کە لەزانستە سروشتییەکاندا هەن و جێگیرن(٦). قانوونی سەرەکی لەنێو ئەو قانوونانەدا یاسای پێشکەوتن و بەرەوپێشچوونە، ئەم یاسایە ئەوە پشت ڕاست دەکاتەوە کە دەبێ کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی بەناچاریی بەرەو قۆناغی پێشکەوتووتر و باڵاتر و باشتر پەرەبستێن.

بەهۆی ئەو فاکتەرە سیاسییەی شۆڕشی فەرەنساوە بیرمەندان گەیشتنە ئەو ڕاستییەی کە چەندین قانوونی بنەڕەتی کۆمەلایەتی هەن و ئەم قانوونانە بریتین لە چەند قانوونێکی پەرەسەندنی کۆمەلایەتی. ئەم یاسایانە بە تێکڕای بنەما و بنیادێکی گرنگی تیۆرییەکیان لێ پێکدێت کە دەکرێت هزر و بیرو کردار و ڕەفتاری مرۆڤ(٧) لەنێو کۆمەڵگادا ئاراستە و شرۆڤە بکات.

ئەمـەش هەنگاوێکی گـرینگ بووە لەسـەر ڕێگەی چوونە نێو جیهانی سۆسیۆلۆژی و تیۆرییەکانی.

چوارەم: هۆکاری فەلسەفەیی «بزووتنەوەی ڕۆشنگەرایی»

ئەوی لێرەدا مەبەستە ئەو بزووتنەوە هزری و فەلسەفەیی و سیاسی و کۆمەڵایەتییەیە کە لەسەدەی هەژدەیەم لە بەریتانیا و فەرەنساو ئەڵمانیادا بڵاوو دەستبەکاربووە. ئەم بزووتنەوەیە هەڵوێستی دیاریکراوی دەربارەی دۆگم و بڕواکانی ئایین و ئازادی -Li-beralismus و کێشە و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان و بێ بڕوایی و مەتریالیزم هەبووە. لەبواری سیاسەتدا بەتایبەتی لەنێو بیرمەندانی فەرەنسا ئەم ڕێبازە تارادەیەک دەستبەرداری بیرۆکەی پەرەسەندن بووە و ڕووی کردووەتە گۆڕانی سەرتاپاگر و شۆڕش(٨). ئەم شۆڕشەی بەشێوازێکی ڕەوای گۆڕان زانیوە.

ئەم چوار هۆکارە پێکەوە لە وڵاتە جیاوازەکانی ئەورووپادا بوونەتە مایەی هاتنەکایەوەی ڕەوشێکی نوێی ئابووری و سیاسی و ئایینی و کۆمەڵایەتی و فەلسەفەیی، کاری لەبارونالەباریان لەکۆمەڵگا و مرۆڤ کردووە. ئەگەر بارودۆخێکی کۆنیان بەیەکێکی دی مۆدێرن و نوێ گۆڕیبێ ئەوا لەلای خۆیانەوە چەندین کێشەی کۆمەڵایەتی و ئابوورییان دروست کردووە کە هانی بیرمەند و نووسەر و زانایانیان داوە سەر گەرمی لێکدانەوەی ئەم کێشە و چارەسەرکردنیان بن. لێرەوە دەکرێت بگوترێت ئەمە بوو بەردی بناغەی تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکانی دانا.

٣- ڕەهەند و لایەن و ئاسۆیەکانی تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان

تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان وەک هۆکارە فرە ڕەنگیەکانیان ناوەرۆک و ڕوخسار و ئامراز و شێواز و ئامانجی جیاواز و جۆراوجۆریان هەیە. ئەم تیۆرییانە ئەگەر چاو لەجیاوازی نێوانیان بپۆشرێت و لەچوارچێوەیەکی دیاریکراودا پێناسە بکرێن دەکرێت بگوترێت:

تیۆری کۆمەڵایەتی نەزم و سیستەم و پێکهاتەیەکی تیۆرییە لەچالاکییەکی ژیرەکی کەوتووەتەوە هەوڵی لێکدانەوە و توێژینەوە و شرۆڤەکردنی ڕووداو و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەدات.

بەپێی سەرچاوەکان تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان چوار ڕەهەند و لایەنی کۆمەڵایەی جۆر بەجۆریان هەیە:

یەکەم: ڕەهەندی مەعریفی (زانین).

دووەم: ڕەهەندی وردبوونەوە و سەرنجدان(٩).

سێیەم: ڕەهەندی پێودانگییانە و گریمانەیی(١٠).

چوارەم: ڕەهەندی هەست و سۆز و خۆبەتی.

ئەگەر مرۆڤ لەتیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان وردبێتەوە و سەرنجێکی قووڵیان بدات دەردەکەوێت کە هەر تیۆرییە لە ئامراز و ڕێباز و ڕێگەیەک دەچێ کە زانایانی ڕشتەی کۆمەڵایەتی پەنای دەبەنە بەر بۆ زانین شرۆڤەکردنی جیهانی کۆمەڵایەتی کە ئەمەش لایەنە مەعریفیەکەی تیۆرییەکە نیشان دەدات، واتە ڕشتنی ڕەنگی جیهاندیدێکی ڕێکوپێک دەربارەی ئەو بابەت و لایەنە کۆمەڵایەتییەی کۆمەڵگا کە دەخوازرێ بخرێتە سەر خوانی باسکردن و تاوتوێکردن.

هەروەک تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان ئاوێنە ئاسا لایەن و ڕەهەندێکی کۆمەڵگا و کێشەکانی نیشان دەدەن ئەوە هەر خۆشیان ئامرازێکی سەرنجدان و تێگەیشتنی ئەو جیهان و ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەن کە کراوە بە بابەتی تیۆرییەکان خۆیان. ئەمە لایەنی دەرەکی بابەتەکە دەستنیشان دەکات. مەبەست لە ڕەهەندی سێیەم کە بەدوور و درێژی لەلای ئەلڤن گولدنەرەوە(١١) باس کراوە ئەو لایەنە دەگرێتەوەکە پشت بەگریمانە کردن دەبەستێ بۆ وێناکردنی ئەو هەڵکەوت و ڕەوشە کۆمەڵایەتییەی شرۆڤەی دەکات پێویستە چۆن دەبێت و چۆن ڕەنگی لەچوارچێوەی تیۆرییدا دابڕێژرێت.

تیۆری کۆمەڵایەتی چالاکییەکی زانستی- ژیرەکی هزری بیرمەندانێکە کە لەبواری زانستی کۆمەڵایەتیدا پسپۆڕن. ئەو بیرمەندانە ڕۆڵەی سەردەم وەدەوروبەر و ژینگەیەکی دیاریکراون و مرۆڤن و خاوەن هەست و سۆز و دەروونن بۆیە ناکرێ لەکاتی چالاکییاندا لەو لایەنی کارلێکردن و کارتێکردنی هەست و سۆز دەربازیان ببێت، هەروەها شارەزایی و ئەزموونی تاکەکەسیی بیرمەندەکە و وردبوونەوەیی و بەڵگەی ژیرەکیی کە پەنایان دەباتە بەر لەم بوارەدا ڕۆڵی بەرچاو دەگێڕن.

٤- سروشتی تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان

تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان کە سروشت و جەوهەری ڕاستەقینەی سۆسیۆلۆژی وەک زانستێکی کۆمەڵایەتی سەربەخۆ دیار و دەستنیشان دەکەن، بەگشتی دەکرێت لەدوو بەرەدا کۆبکرێنەوە:

یەکەم: بەرەی ئەو تیۆرییە کۆمەڵایەتییانەیە کە بایەخ بە ئارامیی و بەرقەراریی و سەقامگیریی کۆمەڵگا و پێکهاتە و نەزم و سیستەم و پەیوەندییەکانی دەدەن. ئەم تیۆرییانە بابەتی گۆڕانی ڕیشەیی کۆمەڵگا پەسند ناکەن و پێ لەسەر پەرەسەندنی پلە بەپلە دادەگرن، بەڵام پەرەسەندنێک لەچوارچێوە و سنووری دیاریکراوی چەند دەزگا و دامەزراوێکدا.

دووەم: ئەو تیۆریانە مەبەستە کە گۆڕان و ململانێ و وەرچەرخانی سەرتاپاگیرانەی کۆمەڵایەتی بە گرنگ و ناچارەکی دادەنێن و سوورن لەسەر ئەوەی کە خەبات و ململانێ بنەمای سەرەکی ئەو گۆڕانانەی کە بەسەر کۆمەڵگادا دێن.

بوونی ئەم دوو بەرە جیاوازەی دژ بە یەکترییە ئەو ڕاستییە ساغ دەکاتەوە کە زۆربەی هەرە زۆری تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان لە باوەشی ڕێژیم و سیستەمی ئابووری و سیاسی و فەلسەفەیی و کۆمەڵایەتی سەرمایەداری سەدەی نۆزدەیەمدا پێگەیشتوون و گەشەیان کردووە، ئەو سەدەیەی قۆناغی چارەنووسسازی شارستانییەتی ئەمرۆ و لەوەو لای مرۆڤایەتی بووە، بەڵام دوو ناوەرۆک و دوو ئامانج و ئایدیۆلۆژیا و ڕێبازی جیاوازیان هەیە کە بەم جۆرەن:

یەکەم: ڕێباز و تیۆرییەکیان دەیەوێ ئەو ڕێژیمە سەرمایەدارییە کە لەباوەشیدا گەشەی کردووە و پێگەیشتووە لە ڕەگ و ڕیشەوە بگۆڕێت و لەجێگەکەیدا ڕێژیمێکی دی و کۆمەڵگایەکی دی دابمەزرێنێ.

دووەم: ئەو تیۆرییانە دەگرێتەوە کە بوونی ڕێژیمی سەرمایەداری بەشتێکی سروشتی دادەنێن کە ئەنجامی پەرەسەندنێکی ژیرەکی مرۆڤ و کۆمەڵگا و شارستانییەتە و بیرکردنەوە لە گۆڕینی بە پێچەوانەی سروشتی ژیر و شارستانییەت و زانستەوەیە. لێرەوە ئەم تیۆرییانە سەرگەرمی پەرەپێدان و گونجاندنی سەرمایەدارین لەگەڵ کۆمەڵگا و ئەو پێشهاتانەی لە پرۆسەی گەشەکردنی کۆمەڵگا و ژیاندا دێنە پێشەوە.

٥- پێکهاتەی تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان

تیۆری وەک پێکهاتەیەکی هزری و ژیرەکیی لە چەند لایەن و دەستەواژەیەک پێکهاتووە لە بواری سۆسیۆلۆژیدا بایەخ بەم کێشە و لایەنانە دەدات:

- کۆمەڵگا چییە و ڕۆشنبیری و کولتوور چین؟

- ئەو یەکە بنەڕەتییانە کامانەن کە کۆمەڵگا و کولتووریان پێک هێناوە؟

- سروشتی ئەو پەیوەندییە چییە و چۆنە کە لەنێوان کۆمەڵگا و کولتوور و کەسایەتی مرۆڤدا هەیە؟!

لایەنەکانی تیۆریش ئەمانەن:

- چەمک. بە بنەمای تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان دادەنرێن. ئەمانە جۆرە نیشان و سیمبوڵ و هێمایەکن دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەستنیشان دەکەن.

- گریمانە، ئەو ڕێتێچوونانە نیشان دەدەن کە دەکرێت پشت ڕاست بکرێنەوە، یان بەپێچەوانەوە ناڕاستیەکەیان ساغ بکرێتەوە. بۆ نموونە گریمانە ئەو ڕێتێچوونە نیشان دەدات ئایا پەیوەندییەکی هۆیەکی لەنێوان ڕەهەندەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا هەیە یان نا؟

- پرۆپۆزیشن: دەستەواژەکان، Propositions. ئەم جۆرە دەکرێ بە دووبەشەوە؛- بەڵگەنەویست کە پێویستی بەپشت ڕاستکردن نییە و سەلمێنە کە دەبێ ساغ بکرێتەوە. ئەم دەستەواژانە لە بەیەکەوە بەسترانەوەی چەند چەمکێک کە بەشێوازێکی لۆژیکیانە بە یەکەوە گونجابن(١٣) و بابەتێک لەچوارچێوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکە وێنا بکەن، پێکدێن.

- بابەتی توێژینەوەکە کە لەسەرچاوەکاندا بە بابەتی گۆڕاو Variable ناودەبرێت. ئەمەش لەکێشەیەک، یان لە دیاردەیەک کە دەبێ توێژینەوەی لەسەر بکرێت پێک دێت.

- تێبینی کرد: ئەو پەیڕەوەیە کە بۆ سەرنجدان و تۆمارکردنی ڕووداو و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بەشێوەیەکی ڕێکوپێک و بێلایەنانە پەنای دەبرێتە بەر.

تیۆرییە کۆمەڵایەتییەکان کە کارو چالاکییەکی هزری ژیرەکین وەک ئامرازی یاریدەدەر توێژەرەوە بۆ لێکدانەوەی پێوەندی و ڕووداو و کێشە کۆمەڵایەتییەکان بەکاری دەهێنێ بەوەدا سروشتەکەیان دیاری دەکرێ تاچەند لەگەڵ گۆڕانن، ئایا ئەو گۆڕانە دەبێ چۆن بێ و چ لایەنێکی کۆمەڵگا و مرۆڤ بگرێتەوە؟ یان بابەتەکە پاراستنی

ئارامیی و نەزم و هێمنی و بەرقەراریبە و هەوڵدانە بۆ گونجاندنی پێکهاتەکانی کۆمەڵگا لەگەڵ ئەو نوێکاریبیانەی دێنە پێشەوە؟!

پەراوێز و سەرچاوە:

١- ليله، الدكتور علي، بناء النظرية الاجتماعية. جامعة عين شمس مصر بدون تأريخ ص٢١ فما بعد.

2- Storig, Hans Joachim., Kleine Welt-geschichte der Philosophie. stuttgart 1961. S.328 ff.

3- Russell, Bertrand., Philosophie des Abend Landes. Wien 2000. S.532.

4- Marcuse, Herbert., Ideen Zu einer Kritischen Theorie der Gesell schaft. SV. 300. Frankfurt am Main. 7.Aufl. 1980. S. 54 ff.

٥- عمر، الاستاذ الدكتور معن خليل، نظايات معاصرة في علم الاجتماع. أربد الاردن دارالشروق ١٩٩٧ ص٢٩ فما بعد.

٦- تيماشيف، نيقولا،. نظرية علم الاجتماع، طبيعتها وتطورها. ترجمة الدكتور محمود عودة و آخرون ط٢ دارالمعارف بمصر ١٩٧٢ ص٢١ فما بعد.

٧- بوتو مور،، تمهيد في علم الاجتماع. ترجمة و تعليق الدكتور محمد الجوهري و آخرون. دارالمعارف بمصر ط٣ سنة ١٩٧٨. ص٤٥ فما بعد.

8- Hirsch berger, Johannes., Geschichte der Philosophie. Bd.2. komet. II Aufl. 1980. s. 248.

٩- كريب، ايان،، النظرية الاجتماعية. ترجمة د. محمد حسين غلام مراجعة د. محمد عصفور،، عالم المعرفة ٢٤٤ الكويت ١٩٩٩ ص٣٩ فما بعد.

١٠- جولدنر، ألفن،، الازمة القادمة لعلم الاجتماع الغربي، ترجمة. علي ليلة. المجلس الاعلى للثقافة بمصر- المشروع القومي للترجمة ٦٦٧. القاهرة- ٢٠٠٤ ص٨٠ فما بعد.

١١- جولدنر، ألفن. المصدر نفسه ص٨٥- ٨٧.

١٢- تيماشيف، نيقولا: المصدر نفسه ص١٥.

١٣- عمر، الدكتور معن خليل: المصدر ذاته ص٤٧.